

Anna Michalska

Różne oblicza śląskiej i łużyckiej szlachty

Międzynarodowy projekt wystawienniczy „Szlachta na Śląsku”

il. 1 Ekspozycja „Opiekunka Kotliny Jeleniogórskiej” w Muzeum Uniwersyteckim we Wrocławiu. Fot. J. Suleja

Dzieje Śląska – od średniowiecznej kultury rycerskiej, przez przemiany gospodarcze i społeczne początków nowoczesności, aż po historię najnowszą – trudno byłoby opowiedzieć, pomijając rolę szlachty. Burzliwe wydarzenia XX w. sprawiły, że właściwy klimat dla spojrzenia na ten region – a także na sąsiednie Łużyce – przez pryzmat dziejów jego herbowych mieszkańców nadszedł dopiero kilka lat temu. W listopadzie bieżącego roku zakończył się międzynarodowy projekt wystawienniczy pod wspólnym tytułem „Szlachta na Śląsku”, stanowiący połączenie ekspozycji, wydarzeń kulturalnych i zakrojonych na szeroką skalę działań popularyzatorskich.

Wystawy z r. 2014 i towarzyszące im punkty programu stanowiły spektakularne ukoronowanie i za-

razem uzupełnienie badań prowadzonych w latach 2005–2008 w ramach polsko-niemieckiego projektu „Szlachta na Śląsku / Adel in Schlesien”, współtworzonego przez Bundesinstitut für Geschichte und Kultur der Deutschen im östlichen Europa w Oldenburgu oraz przez Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego. W pracach, koordynowanych przez prof. Matthiasa Webera i prof. Jana Harasimowicza, udział wzięli badacze z Czech, Niemiec i Polski. Przedmiotem ich zainteresowania stały się różne aspekty obecności szlachty na ziemi śląskiej – od formowania się tej warstwy społecznej i zyskiwania przez nią tożsamości, poprzez jej znaczenie społeczne i polityczne, identyfikację konfesyjną, aż po problemy reprezentacji i mecenatu artystycznego. Wśród

il. 2 Sabine von Schorlemer, minister ds. nauki i szkolnictwa Saksonii, oraz kurator wystawy, Jan Harasimowicz, w czasie uroczystego otwarcia ekspozycji w Legnicy. Fot. A. Michalska

owoców projektu wymienić można rozprawy doktorskie¹, liczne artykuły, międzynarodową konferencję naukową, zatytułowaną „Władza – kultura – wizerunek własny”, a także – opublikowane w 2009 r. – dwa tomy: pierwszy obejmujący 23 artykuły naukowców związanych z projektem i zaproszonych do współpracy, drugi zawierający obszerną bibliografię i opis stanu badań².

Za niezbędną kontynuację tych przedsięwzięć uznano wystawę, nie tylko wykorzystującą efekty wieloletnich studiów terenowych i archiwalnych oraz udostępniającą je szerszemu gronu odbiorców, ale także uzupełniającą zarysowany już obraz szlachty na ziemiach śląskich. Efektem podjętych w 2011 r. prac były aż cztery ekspozycje: po jednej w Legnicy i we Wrocławiu oraz dwie w Görlitz.

Trzon projektu wystawienniczego stanowiła niewątpliwie prezentacja w legnickim Muzeum Miedzi. Autorem jej scenariusza i kuratorem był prof. Harasimowicz, jako komisarze wspierali go Łucja Wojtasik-Seredyszyn i dyrektor muzeum, Andrzej Niedzielenko. Nie sposób nie wspomnieć też o twórcach aranżacji przestrzeni ekspozycyjnej – członkach Pracowni Projektowej Sowa-Szenk z Wrocławia.

Wystawa legnicka podzielona została na cztery sekcje tematyczne, prezentowane w dwóch budynkach. W gmachu dawnej Akademii Rycerskiej ekspozycję rozpoczynała część poświęcona kształtowaniu się i funkcjonowaniu szlachty na Śląsku, ściśle powiązanemu ze zmiennymi uwarunkowaniami politycznymi w tym regionie. „Status szlachectwa na Śląsku był równie skomplikowany jak ustroj tego kraju [...]” – napisał w katalogu Joachim Bahlcke³. W tej części pokazy pojawiły się obiekty łączące się z dynastią Piastów i innymi szlacheckimi rodami, niekiedy – jak von Busewoyowie czy von Rothkirchowie – związanymi ze Śląskiem równie długo, co Piastowie⁴. Liczne herbarze, wywody i drzewa genealogiczne – nierzadko w ciekawej oprawie artystycznej – dokumentowały nasilającą się szczególnie w pewnych okresach troskę o czystość stanu szlacheckiego. Unikatowym obiektem jest zaprezentowany w Legnicy kontrakt małżeński między Hansem Ulrichem von Schaffgotschem a księżniczką piastowską Barbarą Agnieszką, potwierdzający wysoki status rodu i będący dla Schaffgotschów podstawą do prób objęcia symbolicznej sukcesji po śmierci ostatnich Piastów. Osobną kategorię tworzyły zaprezentowane obiekty związane z akcesem stanów śląskich do obozu reformacji. Znalazły się w tej grupie porządki i dokumenty kościelne, katolicki i protestancki ołtarz, a przede wszystkim niejako firmujący ekspozycję renesansowy portret Wolffa von Busewoya – dobitne wyznanie wiary i manifestacja luteranckiej „pewności zbawienia”.

Kolejna część poświęcona była formacji intelektualnej śląskiej szlachty: od nauk pobieranych w domu, poprzez podróże edukacyjne, tzw. *grand tour*, aż po erudycyjne rozrywki dworskie i mecenat artystyczny, a niekiedy i własną twórczość, głównie literacką. Wśród eksponatów pojawiły się przybory do nauki, w tym zeszyt księcia brzeskiego Jana Chrystiana z r. 1607. Liczne sztambuchy ze zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu poświadczały, jak

¹ M.in. **M. Kulisz**, „Pomniki sepulkralne XVII i XVIII wieku w Księstwie Legnickim”, rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. dra hab. J. Harasimowicza, Wrocław 2012, t. 1–3.

² *Adel in Schlesien*, München 2010, t. 1: *Herrschaft – Kultur – Selbstdarstellung*, Hrsg. **J. Harasimowicz, M. Weber**, t. 2: *Repertorium: Forschungsperspektiven – Quellenkunde – Bibliographie*, Hrsg. **J. Bahlcke, W. Mrozowicz**.

³ **J. Bahlcke**, „Blask śląskiej szlachty”. *Szlacheckie elity Śląska od średniowiecza po schyłek panowania Habsburgów*, [w:] *Szlachta na Śląsku – średniowiecze i czasy nowożytne. Katalog wystawy „Rycerze wolności, strażnicy praw” w Muzeum Miedzi w Legnicy*, red. **M. Bauer** [et al.], Drezno 2014, s. 19.

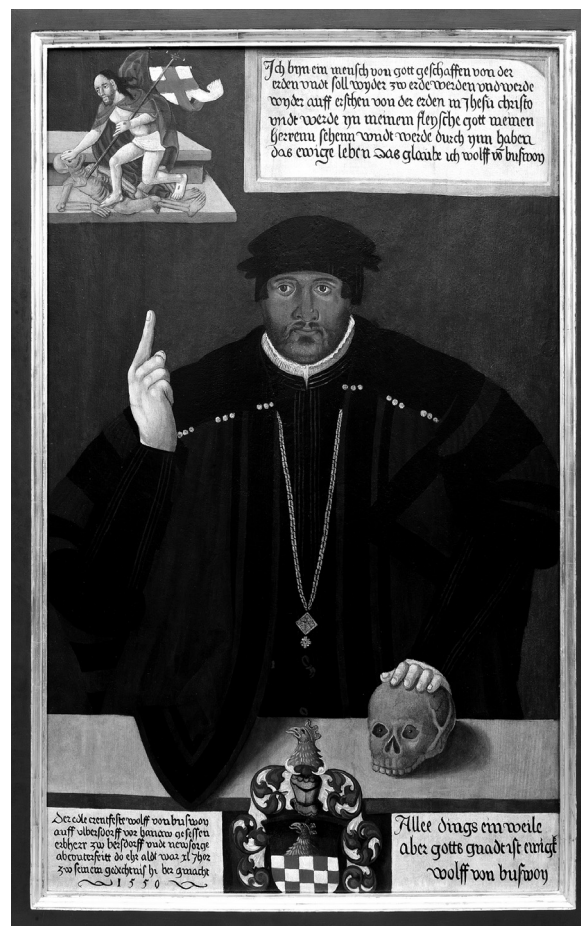
⁴ Zob. **T. Jurek**, *Herby rycerstwa śląskiego na miniaturach „Kodeksu o św. Jadwidze” z 1353 roku*, „Genealogia” 1993, nr 3, s. 19; **J. Bahlcke**, *op. cit.*, s. 23.

przebiegały szlaki śląskich i europejskich wędrowek młodych szlachciców. Nie zabrakło też wizerunków wybitnych mecenasów i ich protegowanych, a także ich dzieł: od gabinetowych studiów malarskich po poezję i druki filozoficzne, przyrodnicze, emblematyczne oraz muzyczne. Osobno omówiono rozwój ośrodków edukacyjnych, przede wszystkim słynnego gimnazjum akademickiego, tzw. Schönaichianum, w Bytomiu Odrzańskim, ściągającego uczniów nie tylko ze Śląska, ale i z Czech, Moraw, Węgier oraz Polski. Ekspozycja ta przechodziła płynnie w wystawę stałą legnickiego muzeum, poświęconą funkcjonowaniu legnickiej szkoły dla młodzieży szlacheckiej – Akademii Rycerskiej.

W dawnym pałacu opatów lubiąskich prezentowano obiekty będące świadectwami życia codziennego śląskiej szlachty. Oprócz rodowych siedzib (ukazanych poprzez modele architektoniczne, projekty czy wizerunki rysunkowe i graficzne), ich dekoracji i wyposażenia uwzględniono więc stroje, ikonografię związaną z rozrywkami oraz dzieła okolicznościowe powstające w celu uświetnienia rodzinnych i publicznych uroczystości. Obficie reprezentowane były również fundacje kościelne, łączące się z powinnościami patronackimi szlachty. Wśród nich znalazło się m.in. bogato zdobione cyborium księcia Aleksandra Józefa Sułkowskiego, ofiarowane przez niego w 1760 r. parafii św. Michała w Bielsku-Białej.

Legnicką ekspozycję zamykały obiekty wiążące się z przygotowaniem do śmierci, ceremonią pogrzebu i chęcią upamiętnienia zmarłego. Nagrobkom, epitafiom, bogato zdobionym trumnom i portretem trumiennym towarzyszyły tam podręczniki dobrej śmierci i drukowane teksty kazań pogrzebowych, a także graficzne przedstawienia egzekwii i łączące się z nimi „architektury okazjonalnej”. Ciekawym przykładem literatury o bardziej osobistym charakterze są dwa dzieła poświęcone zmarłym żonom Georga III von Oppersdorffa: zbiór trenów i kompozycji emblematycznych, stanowiące wyraz uczuć i erudycji małżonka. Warto nadmienić, że zastosowanie kiosków multimedialnych pozwoliło na pokazanie również obiektów niemożliwych do sprowadzenia i umieszczenia w przestrzeni ekspozycyjnej. W ten sposób zwiedzający legnicką wystawę mieli szansę zapoznać się z pomnikami sepulkralnymi szlachty księstwa legnickiego, opracowanymi przez dra Macieja Kulisza.

Podobne jak w Legnicy przedsięwzięcie przeprowadzono równoległe dla terenu Górnych Łużyc, a jego efekty, opracowane pod kierunkiem dr Martiny Pietsch, oglądać można było w Schlesisches Museum (Muzeum Śląskim) w Görlitz. Wystawa „Rycerze, junrzy, wysoko urodzeni” objęła dzieje szlachty na tym

il. 3 Portret Wolffa von Busewoya, 1550

terenie od jej kształtowania się w XII w. aż po okres rozkwitu w drugiej połowie XVII i w XVIII stuleciu. Wśród eksponatów znalazły się dokumenty, nowożytny odrysy płyt nagrobnych, przekazy ikonograficzne odzwierciedlające wygląd ważnych siedzib szlacheckich, uzbrojenie, paramenty liturgiczne, grafika. Ekspozycja nie była przy tym świadectwem jedynie samej prawdy historycznej, ale też jej funkcjonowania i nierzadko mitologizowania w późniejszych epokach. Stąd oprócz średniowiecznych zamków z terenu Łużyc, znanych dziś głównie z prac wykopaliskowych, zaprezentowana została również ich recepcja od epoki romantyzmu aż po współczesność, uwieńczona pochodzącą już z XXI w. hipotetyczną rekonstrukcją takiej budowli we wsi Mortka.

Przygotowana przez dra Kaia Wenzla ekspozycja w Kulturhistorische Museum (Muzeum Historii Kultury) w Görlitz, mierząc się z historią późnowożytną i najnowszą, połączyła dwie poprzednie wystawy wspólnym epilogiem. W drugiej połowie XVIII i w XIX w., w związku z zmianą sytuacji politycznej po zajęciu Śląska przez Fryderyka II Wielkiego, do

il. 4 W czasie wykładu dotyczącego fundacji rodu von Schaffgotschów Justyna Chodasewicz prezentuje podwójny portret Hansa Ulricha. Fot. A. Michalska

przeszłości odchodzić zaczęły szlacheckie przywileje i władza. Ogromnym wyzwaniem dla przedstawicieli szlacheckich rodów stało się więc w tamtym okresie odnalezienie miejsca w zmieniającym się świecie, a jednocześnie zachowanie własnej tożsamości i tradycji. Znalazły się tu zatem, z jednej strony, obiekty związane z chęcią podtrzymania statusu, takie jak widoki i plany rodowych rezydencji, dokumenty genealogiczne, sceny tradycyjnych rozrywek, jak bale czy polowania, oraz sprzęty codziennego użytku – zastawa stołowa, pieczęcie, wachlarze – z eksponowanym herbem. Z drugiej – uwzględniona została dynamika przemian społecznych (takich jak nowa stratyfikacja szlachty czy swego rodzaju konkurencja ze strony dochodzącego do coraz większego znaczenia mieszczaństwa), a ponadto kulturowych i gospodarczych. Stąd pokazywane były księgi rachunkowe i dotycząca nowych metod upraw korespondencja, relacje z wyjazdów do egzotycznych krajów wydawane przez wysoko urodzonych podróżników czy książki i dzieła sztuki z rozwijanych przez nich kolekcji.

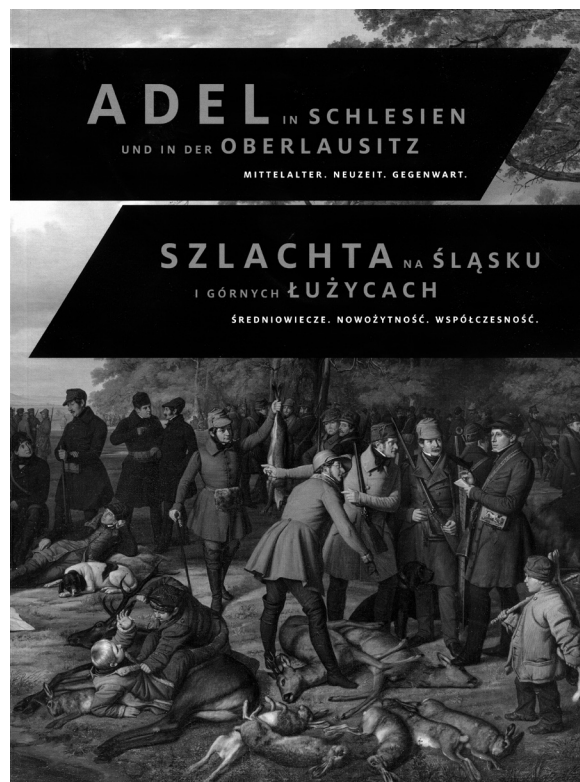
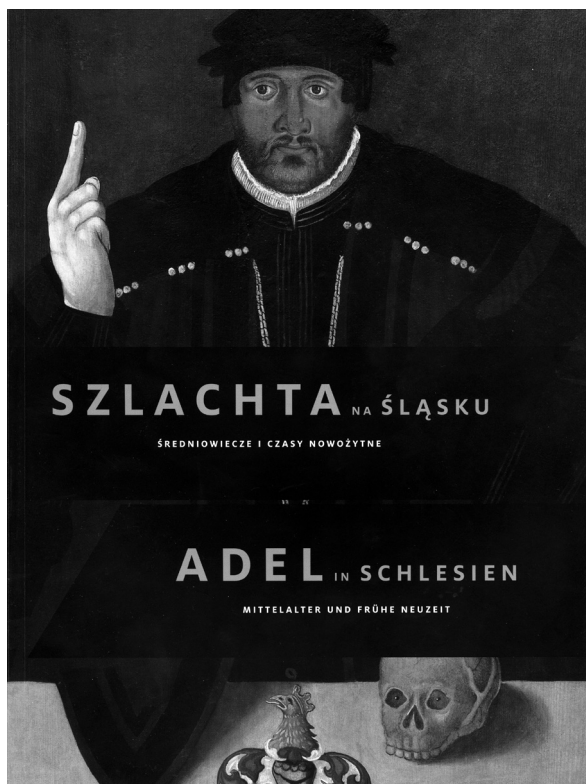
Wystawę kończyły obiekty ilustrujące dzieje szlachty na tle najważniejszych wydarzeń historycznych całego obejmowanego przez ekspozycję okresu, od wojen śląskich aż po czasy narodowego socjalizmu i II wojny światowej oraz jej bezpośrednich następstw. Ten okres zatytułowany został wymownie: „Szlachta bez ziemi – ziemia bez szlachty”.

Ostatnia z prezentacji gościła w Muzeum Uniwersytetu Wrocławskiego. Ta część, choć najmniejsza pod względem przestrzeni wystawienniczej czy liczby zgromadzonych eksponatów, zaskakiwała bogactwem treści i obfitością towarzyszących jej wydarzeń

kulturalnych. Poświęcona była życiu i działalności hrabiny Friederike von Reden (1774–1854) – pruskiej arystokratki, po ślubie z hrabią Friedrichem Wilhelmem von Redenem osiadłej w Bukowcu i już przez jej współczesnych nazywanej „opiekunką Kotliny Jeleniogórskiej”. Objęła kilka etapów jej życia: wypełnione podróżami dzieciństwo i młodość, czas wspólnego z mężem rozwijania posiadłości w Bukowcu, a wreszcie – niemal 40-letni okres wdowieństwa i własnej działalności kulturalnej i gospodarczej. Zgodnie z genderowym aspektem ekspozycji podkreślanym przez jej autorkę, Urszulę Bończuk-Dawidziuk, wiele uwagi poświęcono też ideałowi dobrze urodzonej damy z przełomu XVIII i XIX w., w który hrabina von Reden z jednej strony doskonale się wpisywała, a z drugiej – na który potrafiła spojrzeć krytycznie i którego nie wahała się przekroczyć. Wśród prezentowanych obiektów znalazły się portrety Friederike i jej bliskich, stroje z epoki, bogata ikonografia związana z pałacem i parkiem w Bukowcu, a także innymi szlacheckimi majątkami w Kotlinie Jeleniogórskiej, a wreszcie – materialne świadectwa działań takich jak rozwijanie ruchu przebudzeniowego, utworzenie w Mysłakowicach osiedla tyrolskiego oraz sprowadzenie do Karpacza Górnego Kościoła Wang.

Wystawom towarzyszyło niezwykle dużo dodatkowych wydarzeń kulturalnych, od oprowadzania kuratorskiego i kilku serii wykładów czy koncertów, aż po rajd samochodowy śladami wspomnianego już Wolffa von Busewoya. Wiele z tych atrakcji miało miejsce już przy okazji uroczystego otwarcia ekspozycji w maju 2014. W Legnicy pod hasłem „Spotkania ze szlachtą śląską” odbyła się seria 10 wykładów popularyzatorskich, przybliżających zwiedzającym szerszy kontekst epoki (np. „Przejawy etosu rycerskiego w sztuce Śląska” dra Jacka Witkowskiego), grupę dzieł (pomniki nagrobne, dwory, strój szlachecki, ale też – omówione przez Justynę Chodasewicz – fundacje rodziny von Schaffgotschów) czy wreszcie konkretne prezentowane na wystawie dzieła (Aurelia Zduńczyk, „Obraz ołtarzowy z Nowego Kościoła jako malarskie świadectwo szlacheckiego akcesu do obozu reformacji”). Z kolei poświęcony śląskiej emblematyce wykład Wojciecha Gruka wprowadził zgromadzonych w „sekretną grę słów i obrazów”, a tym samym umożliwił głębsze zrozumienie umysłowości śląskiego szlachcica epoki nowożytnej.

Jeszcze obfitszy był program wydarzeń związanych z wrocławską częścią wystawy. W Muzeum Uniwersyteckim wygłoszone zostały cztery otwarte wykłady dotyczące zarówno życia samej Friederike von Reden, o której opowiedziała autorka ekspozycji, jak i różnych aspektów obecności szlachty na Śląsku pod koniec XVIII i na początku XIX stulecia. Przy-

il. 5 Okładki katalogów wystaw

kładowo, o roli szlachty w procesie industrializacji Górnego Śląska i o udziale w nim Friedricha von Redena mówiła znawczyni tematu, prof. Irma Kozina z Uniwersytetu Śląskiego. Szereg wydarzeń kulturalnych towarzyszył także otwarciu wystawy planszowej „Friederike i Friedrich Wilhelm von Reden – matka Kotliny Jeleniogórskiej i ojciec górnośląskiego przemysłu”, eksponowanej w samym pałacu w Bukowcu. Wśród nich, oprócz wykładu autorki wystawy, znalazły się inne prelekcje, koncerty, projekcje filmów, wieczór autorski, a także głośne czytanie listów hrabiny von Reden i wyjątków z pamiętnika księżnej Izabeli Czartoryskiej – propagatorki idei ogrodu angielskiego, która w czasie podróży do uzdrowiska w Cieplicach miała okazję odwiedzić Bukowiec i szczegółowo opisała swoje wrażenia⁵.

Myliłby się jednak ten, kto chciałby w omawianym projekcie wystawienniczym widzieć wydarzenie o charakterze głównie popularyzatorskim. Pracom nad ekspozycjami i ich katalogami towarzyszyły pogłębione badania nad konkretnymi obiektami,

skutkujące nierzadko nowym ich odczytaniem czy pełniejszym zrozumieniem. Nie bez znaczenia jest też ogromna liczba instytucji, z których pozyskano prezentowane przedmioty. Same tylko pokazane na wystawie eksponaty związane z rodem von Schaffgotschów na co dzień znajdują się w zbiorach klasztoru pijarów w Jeleniej Górze-Cieplicach oraz w Archiwum Państwowym i Muzeum Narodowym we Wrocławiu.

Efektom wystawy legnickiej były też gruntowne konserwacje, jakim poddano wiele z prezentowanych obiektów, m.in. wszystkie rękopisy przekazane przez Bibliotekę Uniwersytecką we Wrocławiu. Niektóre eksponaty zostały w Legnicy pokazane po raz pierwszy, tak jak wspomniany już portret Wolffa von Busewoya, wtórnie użyty do wzmocnienia konstrukcji ołtarza i dopiero niespełna rok temu odnaleziony w czasie remontu kościoła w Niedźwiedzicach.

Trwałym owocem omawianego projektu wystawienniczego są wzmiankowane już dwujęzyczne katalogi: pierwszy dla ekspozycji legnickiej, drugi

⁵ I. Czartoryska, *Dyłażansem przez Śląsk. Dziennik podróży do Ciepliec w roku 1816*, przek., wstęp, przypisy J. Bujańska, Wrocław 1968.

⁶ *Szlachta na Śląsku – średniowiecze i czasy nowożytne; Szlachta na Śląsku i Górnych Łużycach – średniowiecze, nowożytność, współczesność. Katalog wystaw „Trwanie wśród przemian. Szlachta Śląska i Górnych Łużyc od XVIII wieku” w Muzeum Historii Kultury w Görlitz, „Rycerze, junkrzy, wysoko urodzeni. Szlachta Górnych Łużyc w średniowieczu i wczesnej nowożytności” w Muzeum Śląskim w Görlitz oraz „Opiekunka Kotliny Jeleniogórskiej. Działalność hrabiny Friederike von Reden” w Muzeum Uniwersyteckim we Wrocławiu*, red. M. Bauer [et al.], Drezno 2014.

łącający pozostałe trzy⁶. Celem ich redaktorów było uwzględnienie i zilustrowanie wszystkich zgromadzonych na wystawach obiektów. Dodatkowo oba tomy ustrukturyzowano wprawdzie zgodnie z organizacją samych prezentacji, ale każdą niemal część poprzedzono jednym lub kilkoma esejami, wpisującymi zgromadzone eksponaty w szerszy kontekst epoki czy zjawiska lub zawierającymi studia przypadku. W katalogu legnickiej wystawy znalazły się cztery takie teksty, bądź odnoszące się bezpośrednio do jednego z działów (prace Klary Kaczmarek-Löw i Jana Hara-simowicza), bądź szerzej ukazujące historię (Joachim Bahlcke) i kulturę (Klaus Garber) śląskiej szlachty na tle dziejowych przemian. Tom łącający katalogi pozostałych wystaw zawiera siedem obszernych esejów, w tym dotyczące np. problematyki konserwatorskiej.

Ostatnią, lecz nie mniej ważną zaletą projektu wystawienniczego „Szlachta na Śląsku” jest jego transgraniczność – nie tylko na poziomie współpracy

międzynarodowej, niejednokrotnie już z sukcesem prowadzonej przez polskich, niemieckich i czeskich badaczy, ale również w ujęciu regionalnym. Całościowe potraktowanie Śląska, oczywiście przy uwzględnieniu i wyjaśnieniu przyczyn ogromnych różnic między poszczególnymi terytoriami, a także zestawienie obok siebie obiektów pochodzących z Dolnego i Górnego Śląska, Śląska Czeskiego i Łużyc pozwoliły na odczytanie złożoności obrazu kultury szlacheckiej na tym niejednorodnym terenie o skomplikowanej historii.

Anna Michalska

Absolwentka historii sztuki na Uniwersytecie Wrocławskim. Aktualnie doktorantka w Instytucie Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego i pracownik tegoż instytutu w ramach projektu „Protestanckie budownictwo kościelne XVI-XVIII w. w Europie” (badany obszar: Dania i Norwegia). Jej zainteresowania naukowe obejmują sztukę nowożytną, zwłaszcza aspekty konfesyjne, oraz kulturę żydowską i jej recepcję w sztuce chrześcijańskiej.

Summary

ANNA MICHALSKA / Different faces of Silesian and Lusatian nobility. International exhibition project „Nobility in Silesia”

Since May to November 2014, four exhibitions released within the international exhibition project “Nobility in Silesia” were presented in Legnica, Wrocław and Görlitz. In the Legnica Copper Museum the exposition “Knights of Freedom, Guardians of Rights” showed the history of Silesian gentry since the Middle Ages to the 18th century. In Görlitz one was able to learn about history of Lusatian nobility (“Knights, Junkers, Noblemen”, Silesian Museum). The exhibition “Lasting amidst Changes” (Museum of Cultural History in Görlitz) joined the both mentioned above exhibitions with a common epilogue by depicting history of Silesian and Lusatian gentry until nowadays. The last of expositions, “Keeper of the Jelenia Góra Valley” made the visitors of the University of Wrocław Museum acquainted with a countess Friederike von Reden (1774–1854).

Within the exhibitions items related with the most important Silesian and Lusatian noble families, including the Piasts, were presented, ranging from those, connected with their status (family trees, marriage contracts, court portraits), through documents of their every-day life (iconography of family residences, housekeeping books, costumes, table settings), pieces executed for and by Silesian and Lusatian noblemen (emblem books, diaries, editions of poetry and romances), to unique ones, e.g. the executioner’s sword Hans Ulrich Schaffgotsch was beheaded with in 1635. Some of the exhibits, as for instance a Renaissance portrait of Wolff von Busewoy, which promoted the expositions in Legnica, was introduced to the public for the very first time.

The exhibitions were accompanied by numerous cultural events, to name but curator’s guiding, concerts of early music, a few series of popularising lectures and a panel exhibition.